

STD : 11

વाणिज्य व्यवस्था અને સંચાલન

પાઠ : 5

ધંધકીય વ्यવસ્થાનાં સ્વરૂપો - 1

સ્વાધ્યાય સોલ્યુશન

પ્રશ્ન 1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબનો સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી લખો :

(1) ધંધાકીય સાહસનું સૌથી પ્રાચીન અને સરળ સ્વરૂપ ક્યું છે ?

(A) વૈયક્તિક માલિકી

(C) સહકારી મંડળી

(B) ભાગીદારી

(D) કંપની

(2) કયા સ્વરૂપમાં માલિક, સ્થાપક અને સંચાલક એક જ હોય છે?

(A) સંયુક્ત સાહસ

(C) સહકારી મંડળી

(B) સરકારી કંપની

(D) વૈયક્તિક માલિકી

(3) હિન્દુ અવિભક્ત કુટુંબની પેઢીનું સંચાલન કોના દ્વારા થાય છે?

(A) માલિક

(C) મેનેજર

(B) કર્તી

(D) ભાગીદાર

(4) હિન્ક અવિલક્ત કુટુંબની પેઢીમાં સભ્યપદ કેવી રીત
મળે છે ?

(A) કરારથી

(B) જન્મથી

(C) મૂડી રોકવાથી

(D) સંચાલન કરવાથી

(5) ભારતીય ભાગીદારી કાયદો ક્યારે અસ્તિત્વમાં આવ્યો ?

(A) 1932

(B) 1956

(C) 1960

(D) 2013

(6) ભાગીદારી પેઢીમાં ઓછામાં ઓછા કેટલા સભ્યો હોય છે ?

(A) 2

(B) 3

(C) 5

(D) 7

(7) ભાગીદારી પેઢીમાં હાલમાં વધુમાં વધુ કેટલા ભાગીદારો
હોય છે?

(A) 20

(B) 30

(C) 15

(D) 50

(8) ભાગીદારી કાયદા અનુસાર ભાગીદારી પેઢીની નોંધણી
કરાવવી...

- (A) ફરજિયાત છે.
- (B) ફરજિયાત નથી.**
- (C) હિતાવહ નથી.
- (D) પેઢીના હિતમાં નથી.

(9) ધંધો કરવા માટે સમયમર્યાદા સાથે રચવામાં આવતી
ભાગીદારી એટલે...

- (A) મર્યાદિત જવાબદારીવાળી પેઢી
- (B) એચ્છિક ભાગીદારી પેકી
- (C) નિષ્ઠિય ભાગીદારી પેઢી
- (D) મુદ્તી ભાગીદારી પેઢી

(10) જે પેઢીનું આયુષ્ય ભાગીદારોની ઇચ્છા ઉપર આધારિત હોય
તવી ભાગીદારી પેઢી એટલે....

- (A) મુદતી ભાગીદારી
- (B) ઐચ્છિક ભાગીદારી**
- (C) નામની ભાગીદારી
- (D) નિર્જિય ભાગીદારી

પ્રશ્ન 2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

(1) વૈયક્તિક માલિક કોને કહેવાય ?

➤ જે ધંધાકીય વ્યવસ્થાનાં સ્વરૂપની માલિકી, સંચાલન અને અંકુશ એક જ વ્યક્તિનાં હોય, તે મૂડીરોકાણ કરી ધંધાની શરૂઆત કરે, ધંધાનો વિકાસ કરે અને ધંધાનાં કાર્યો સંભાળે, તેનાં પરિણામ નક્કે કે નુકસાન પોતે ભોગવે તને વૈયક્તિક માલિક કહેવાય.

(2) વૈયક્તિક માલિકીમાં માલિકની જવાબદારી કેવી હોય છે ?

➤ વૈયક્તિક માલિકીમાં માલિકની દેવું ચૂકવવાની જવાબદારી અમર્યાદિત હોય છે.

(3) કર્તા કોને કહે છે ?

➤ હિન્દુ અવિલક્ત કુટુંબ પેઢીના સૌથી મોટી ઉંમરના પુરુષ સભ્યને કર્તા કહે છે.

(4) હિન્દુ અવિભક્ત કુટુંબની પેઢીમાં કર્તાની જવાબદારી કેવી હોય છે ?

➤ હિન્દુ અવિભક્ત કુટુંબની પેઢીમાં કર્તાની જવાબદારી અમર્યાદિત હોય છે.

(5) ભાગીદારી પેઢીમાં નિર્ણયો કઈ રીતે લઈ શકાય છે ?

➤ ભાગીદારી પેઢીમાં નિર્ણયો બધા ભાગીદારો વચ્ચે ચર્ચા - વિચારણા કરી, લાભલાભનો વિચાર કરી લેવાય છે.

(6) ભાગીદારી પેઢીનું સંચાલન કોણ કરે છે ?

➤ ભાગીદારી પેઢીનું સંચાલન બધા ભાગીદારો સંયુક્ત રીતે કરી શકે છે તેમજ કોઈ એક કે એક કરતાં વધારે ભાગીદારો પણ સંચાલન કરી શકે છે.

પ્રશ્ન 3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) વૈયક્તિક માલિકીમાં અમર્યાદિત જવાબદારી માલિકને કઈ રીતે હાનિકારક છે ?
- વૈયક્તિક માલિકીમાં માલિકની જવાબદારી અમર્યાદિત હોય છે.
- જે ધંધાની મિલકત અને લેણાં કરતાં ધંધાનું દેવું વધી જાય, તો માલિકે પોતાની અંગત (ખાનગી) મિલકતો વેચીને પણ ધંધાનું દેવું ભરપાઈ કરવું પડે છે.

(2) વૈયક્તિક માલિકીમાં રહસ્યોની જગવણી કેવી રીતે શક્ય બને છે ?

- વૈયક્તિક માલિકીમાં એક જ વ્યક્તિ સર્વસત્તાધીશ હોવાથી ધંધાના બધાં રહસ્યો તેને હસ્તક હોય છે. તે વેપારના સોદાઓ, હિસાબો તથા ધંધાની સફળતાની બાબતો ગુપ્ત રાખી શકે છે.
- માલિકે તે બાબતે કોઈને જણાવવી પડતી નથી કે પ્રકાશિત કરવી પડતી નથી. આમ, રહસ્યોની જગવણી શક્ય બને છે.

(3) અમર્યાદિત જવાબદારી એટલે શું ?

➤ ધંધાની મિલકત ધંધાનાં દેવાં ચૂકવવા માટે પૂરતી ન હોય તો ખૂટતી રકમ પોતાની અંગત મિલકત વેંચીને પણ ધંધાનાં દેવાં ચૂકવવાં પડે તેવા પ્રકારની જવાબદારીને અમર્યાદિત જવાબદારી કરી છે.

(4) 1932ના ભાગીડારી કાયદા મુજબ ભાગીડારીની વ્યાખ્યા લખો.

- 1932ના ભારતીય ભાગીડારી કાયદા મુજબ ભાગીડારીની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ આપવામાં આવી છે :
- ભાગીડારી એ એવી વ્યક્તિઓ વચ્ચેનો સંબંધ છે, જેઓ તેમના બધા દ્વારા કે તેમના વતી તેમાંના એક કે વધુ દ્વારા ચલાવાતા ધંધાનો નક્કો વહેંચી લેવા સહમત થયા હોય છે.

(5) સગીર વ્યક્તિ ભાગીદાર ક્યારે બની શકે ?

- સગીર વ્યક્તિ (18 વર્ષથી નીચેની ઉંમરની વ્યક્તિ)
કરાર કરવા માટે અસમર્થ છે. તેથી તે ભાગીદાર થઈ શકે નહિ.
- જોકે મૃત્યુ પામેલ ભાગીદારના સગીર વારસદારને
ભાગીદારીના લાભ આપવા માટે ભાગીદારી બનાવી
શકાય છે.

(6) માની લીધેલ ભાગીદાર કોણે કહેવાય ?

- જે વ્યક્તિ પોતાની વાણી, વર્તન કે લખાણમાં પોતે પેઢીનો ભાગીદાર છે તેવું વર્તન કરતો હોય તેને ત્રાહિત વ્યક્તિ ભાગીદાર તરીકે માની લે તેને માની લીધેલ ભાગીદાર કહે છે.
- માની લીધેલ ભાગીદાર કરાર કરતો ન હોય, મૂડી લાવતો ન હોય કે નફામાં ભાગ લેતો હોતો નથી પરંતુ ત્રાહિત વ્યક્તિ તેની શાખને ધ્યાનમાં લઈને પેઢી સાથે વ્યવહાર કરતી હોવાથી તેની જવાબદારી અમર્યાદિત બને છે.

(7) નામનો ભાગીદાર કોને કહેવાય ?

- જે ભાગીદાર મૂડી ન લાવે કે નફ્ફો-નુકસાન ભોગવતો નથી કે પેઢીના કામકાજમાં ભાગ પણ ન લેતો હોય પરંતુ પોતાના નામનો પેઢીને ઉપયોગ કરવા દેતો હોય તને નામનો ભાગીદાર કહે છે.
- આવી વ્યક્તિની શાખ બજારમાં મોટી હોય છે. પેઢી આ શાખનો નાણાં મેળવવા કે વ્યાપારી સંબંધો વિકસાવવા માટે ઉપયોગ કરે છે.

- તે પેઢીના સંચાલન સાથે પરોક્ષ રીતે સંકળાવેલો હોય છે. તેથી પેઢીનાં દેવાં અને નુકસાન માટે તે પણ ભાગીદારની જેમ જ અમર્યાદિત રીતે જવાબદાર ગણાય છે.
- એ. ટી., કરસનભાઈ પટેલ કે અનિલ અંબાણી પેઢીને પોતાના નામનો ઉપયોગ કરવા હેતુ તેમને નામનો ભાગીદાર કહેવાય.

(8) ભાગીદારી કરારનામું એટલે શું ?

- ભાગીદારી એ અમુક વ્યક્તિઓ વચ્ચે ધંધાનો નફો વહેંચી લેવાનો સંબંધ છે. આ સંબંધ કરારથી બંધાય છે.
- કરાર લેખિત કે મૌખિક હોઈ શકે છે. કરાર લેખિત હોય તે વધુ ઇચ્છનીય છે.
- જો કરાર લેખિત હોય, તો જે દસ્તાવેજ પર કરાર થાય તેને ભાગીદારી કરારપત્ર, કરારનામું કે ભાગીદારી ઘત કહે છે.
- ભાગીદારી કરાર ભાગીદારી પેઢીનું બંધારણ ગણાય છે.

પ્રશ્ન 4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

- (1) વૈયક્તિક માલિકીનો અર્થ આપી લાક્ષણિકતાઓ સમજાવો.
- વૈયક્તિક માલિકીનો અર્થ (Meaning of Individual Proprietorship) :
- જે ધંધાની માલિકી, સંચાલન અને અંકુશ એક જ વ્યક્તિના હાથમાં હોય અને જે પોતાને નામે ધંધો ચલાવે તને વૈયક્તિક માલિકીનો ધંધો કહેવાય.

- વૈયક્તિક માલિકીમાં એક જ વ્યક્તિ મૂડીરોકાણ કરી ધંધાની શરૂઆત કરે છે. ધંધાનું સંચાલન કરે છે, ધંધાનો વિકાસ કરે છે, ખરીદ-વેચાણ-હિસાબ વગેરે બધા જ ધંધાકીય કાર્યો સંભાળે છે.
- ધંધામાં જે નફો કે ઘોટ શાય તે પોતે એકલો જ ભોગવે છે.
- શ્રી લુછસ હેનીના મતે, “વૈયક્તિક માલિકી એ વેપારી વ્યવસ્થાનું એવું સ્વરૂપ છે, જેની ટોચે એક વ્યક્તિ બિરાજે છે, કે જે તેને માટે જવાબદાર છે, ત તેનાં કાર્યોને દોરવણી આપે છે. અને ત એકલો જ નિષ્ફળતાનું જોખમ ઉઠાવે છે.”

- વૈયક્તિક માલિકીની લાક્ષણિકતાઓ : (1) માલિકી, (2) જોખમ,
(3) અમર્યાદિત જવાબદારી, (4) સંચાલનમાં સ્વતંત્રતા, (5)
સ્થાપનાની સરળતા, (6) રહસ્યોની જગ્ગવણી, (7) અંગત રસ,
(8) સરકારનો ઓછામાં ઓછો હસ્તક્ષેપ, (9) મૂડી, (10) માલિકી
અને સંચાલનનું એક્ય તથા (11) અંગત સંપર્ક,
- વૈયક્તિક માલિકીની લાક્ષણિકતાઓ પરથી વૈયક્તિક માલિકીના
સ્વરૂપનો ઘ્યાલ આવી શકે છે. વૈયક્તિક માલિકીનાં લક્ષણો નીચે
મુજબ છે :

1. માલિકી :

- વૈયક્તિક માલિકીમાં વેપારી પોતે જ ધંધાનો માલિક હોય છે.
આમ, સંસ્થાની માલિકી એક જ વ્યક્તિની હોય છે.
- વૈયક્તિક માલિકીની લાક્ષણિકતાઓ પરથી વૈયક્તિક માલિકીના સ્વરૂપનો ખ્યાલ આવી શકે છે.
- ધંધાની માલિકી, સંચાલન અને અંકુશ એક જ વ્યક્તિને હસ્તક હોય છે.

2. જોખમ :

➤ ધંધો ચલાવતાં જે કંઈ નક્કો કે ખોટ જાય તે માલિક પોતે જ ભોગવે છે.

3. અમર્યાદિત જવાબદારી :

➤ માલિકની જવાબદારી અમર્યાદિત હોય છે. તેથી જો ધંધાનાં દેવાં ચૂકવવા માટે જો ધંધાની મિલકત પૂરતી ન હોય, તો માલિકે પોતાની અંગત મિલકતો વેચીને પણ દેવું ચૂકવવું પડે છે.

4. સંચાલનમાં સ્વતંત્રતા :

- માલિક પોતે જ ધંધાનું સંચાલન કરે છે. તેથી તેમાં માલિકી અને સંચાલનની એકતા જોવા મળે છે.
- જરૂર પડતાં કુટુંબના સભ્યોની કે પગારદાર માણસોની મદ્દ લે છે પણ આખરી સત્તા અને જવાબદારી માલિકની હોય છે.

5. સ્થાપનાની સરળતા :

- વૈયક્તિક માલિકીની સ્થાપના સરળતાથી શરૂ શકે છે.

- તેની સ્થાપના માટે કંપની, સહકારી મંડળી કે બોન્ડ જેવાં સ્વરૂપોની સ્થાપના માટે જરૂરી એવી કાયદાની ખાસ વિધિની જરૂર નથી. તેની નોંધણી પણ જરૂરી નથી.
- વ્યક્તિ પોતાની મરજી મુજબ ધંધાની શરૂઆત કરી શકે છે, ધંધાની ફેરબદલી કરી શકે છે કે ધંધો બંધ કરી શકે છે.

6. રહસ્યોની જગતવણી :

➤ માલિક પોતે જ બધા નિર્ણયો લેતો હોવાથી અને પોતે જ ધંધાનું સંચાલન કરતો હોવાથી તેમજ ઓછામાં ઓછા માણસોની મદદ લેતો હોવાથી ધંધાનાં તમામ રહસ્યો ગુપ્ત રાખી શકે છે. જેમ કે, ડૉક્ટર, વકીલ, ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન વગેરે.

7. અંગત રસ :

➤ ધંધાનો નફો કે ખોટ માલિકે પોતે જ ભોગવવાનો હોય છે.

➤ ધંધાનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત હોય છે. તેથી માલિક ગ્રાહકો અને કર્મચારીઓ સાથે સંબંધો જગત્વી શકે છે. ઉપરાંત માલિક ધંધાની નાનામાં નાની બાબત પર અંગત દેખરેખ રાખી શકે છે.

8. સરકારનો ઓછામાં ઓછો હસ્તક્ષેપ :

➤ સહકારી મંડળી, જોઇન્ટ સ્ટોક કંપની વગેરે સ્વરૂપોની સ્થાપના ચોક્કસ કાયદા અનુસાર થતી હોય છે.

➤ પરિણામે કાયદાની જોગવાઈઓનું પાલન કરાવવા સરકાર તેમાં હસ્તક્ષેપ કરે છે.

➤ પરંતુ વૈયક્તિક માલિકીના ધંધા પર સરકારી હસ્તક્ષેપનું
પ્રમાણ તદ્દન ઓછું છે.

9. મૂડી :

➤ ધંધો ચલાવવા માટે જોઈતી મૂડી માલિક પોતે જ લાવે
છ. ત ઘરમાંથી મૂડી લાવે કે પોતાની શાખ પર ભિત્રો,
સગાં-સંબંધીઓ કે બેન્ક પાસેથી ઉછીનાં નાણાં લાવે છે.

10. માલિકી અને સંચાલનનું એક્ઝ્યુ :

- વૈયક્તિક માલિકીમાં માલિક પોતે જ ધંધાનો સંચાલક હોય છે. આથી માલિકી અને સંચાલનનું એક્ઝ્યુ જોવા મળે છે.

11. અંગત સંપર્ક :

- વૈયક્તિક માલિકીમાં વેપારનું કાર્યક્ષેત્ર મર્યાદિત હોય છે.
- વેપારના મર્યાદિત ક્ષેત્રને કારણે ગ્રાહકો સાથે અંગત સંપર્ક જાળવી શકાય છે.

➤ આથી ગ્રાહકોની બદલાતી જતી રૂચિ, પસંદગી, ફેશન,
માંગ જરૂરિયાતોને અનુરૂપ ફેરફારો કરી ગ્રાહકોને સંતોષ
આપી શકે છે.

(2) ભાગીદારી પેઢીનો અર્થ આપી લાક્ષ્ણિકતાઓની યાદી લખો.

- ભાગીદારી પેઢીનો અર્થ (Meaning of Partnership Firm) 1932ના ભાગીદારી કાયદામાં ભાગીદારીની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવી છે.
➤ “ભાગીદારી એ એવી વ્યક્તિઓ વચ્ચેનો સંબંધ છે, જેઓ તેમના બધા દ્વારા કે તેમના વતી તેમાંના એક કે વધુ દ્વારા ચલાવાતા ધંધાનો નક્કે વહેંચી લેવા સહમત થયા હોય છે.”

- આવી વ્યક્તિઓને ભાગીદારો કહેવાય છે, તેમની વચ્ચેના સંબંધને ભાગીદારી કહેવાય છે અને તેઓ સામૂહિક રીતે ભાગીદારી પેઢીને નામે ઓળખાય છે.
- ભાગીદારી પેઢીની લાક્ષણિકતાઓની યાદી : (1) કરાર આધારિત સંબંધ, (2) ભાગીદારોની સંખ્યા, (3) અમર્યાદિત જવાબદારી, (4) કાયદેસરની પ્રવૃત્તિ, (5) સ્થાપનાવિધિ (6) સંચાલન અને અંકુશ (7) નકાનો હેતુ, (8) માલિકીની ફેરબદલી, (9) નોંધણી (10) કાયદાકીય સ્થાન તથા (11) પેઢીનું આયુષ્ય.

(3) 'વૈયક્તિક માલિકી એ ધંધાની તાલીમ શાળા છે.' -

સમજાવો.

- વૈયક્તિક માલિકીની સ્થાપના સરળ હોવાથી કોઈ પણ વ્યક્તિ આવી સંસ્થા શરૂ કરી ધંધાના સંચાલનની તાલીમ મેળવી શકે છે.
- ધંધાકીય સ્વરૂપ સરળ હોવાથી ધંધા માટે જરૂરી અનુભવ, આવડત અને જ્ઞાન સહેલાઈથી મેળવી શકાય છે.

- ધંધામાં જતમહેનતથી અને આપબળે ટકી શકવાનું, આગળ આવવાનું હોવાથી ધંધાકીય અને સંચાલકીય બાબતોનું પ્રથમ કક્ષાનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અહીં પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.
- આનો લાભ લઈ જરૂર પડે તો મોટા ધંધામાં દાખલ થઈ શકાય છે.
- આથી વૈચક્તિક માલિકીને ધંધાની તાલીમશાળા કહે છે.

(4) “દરેક ભાગીદાર બીજા ભાગીદારનો એજન્ટ છે.” - આ
વિધાન સમજાવો.

➤ ભાગીદારીનો ધંધો બધા ભાગીદારો ચલાવી શકે અથવા
બધાના વતી કોઈ એક કે વધુ ભાગીદાર ચલાવી શકે.
આનો અર્થ એમ થાય કે દરેક ભાગીદારને ભાગીદારીનો
ધંધો ચલાવવાનો હક છે.

- કોઈ પણ ભાગીદાર પેઢીનો ધંધો ચલાવવા માટે જે કંઈ વ્યવહાર કરે તેને માટે તે પોતે જતે તો જવાબદાર ગણ્ય છે. પરંતુ બાકીના બધા ભાગીદારો અને ભાગીદારી પેઢી પણ તેને માટે જવાબદાર બને છે.
- આમ, એરેક ભાગીદાર એ બીજા ભાગીદારનો એજન્ટ (Agent) અને અભિકર્તા (Principal) બંને છે.